

VU Research Portal

Grijsaards in zwart-wit

Janssen, A.N.P.

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Janssen, A. N. P. (2007). *Grijsaards in zwart-wit: De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Walburg Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Anouk Janssen, *Grijsaards in zwart-wit. De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)*

‘Vroeger was alles beter. Toen was er tenminste nog respect voor oude mensen.’ Deze studie toont aan dat deze uitspraak wat de *verbeelding* van de ouderdom betreft niet juist is. Sinds de oudheid wordt de ouderdom in teksten en voorstellingen namelijk gekarakteriseerd door polariteit. In literaire en picturale tradities komt inderdaad het beeld naar voren van de waardige, gerespecteerde en wijze oudere. Maar dit wordt tegelijkertijd gecompliceerd door beschrijvingen en verbeeldingen waarin ouderdom wordt bespot en veracht, en wordt geassocieerd met fysieke en mentale aftakeling, gierigheid en compensatiegedrag op het seksuele vlak. In dit boek wordt dit polaire én parallelle beeld van de ouderdom in de prentkunst uit de Nederlanden tussen circa 1550 en 1650 bestudeerd. Het doel is om de co-existentie van positieve en negatieve verbeeldingen van ouderdom binnen verschillende typen prenten iconografisch te duiden en de tegenstellingen te verklaren, onder meer door ze in het perspectief van de ideeëngeschiedenis van de ouderdom te bezien.

Het beeld in de bestudeerde prenten kan grofweg worden onderscheiden in positieve thema’s waarin geestelijke kracht centraal staat en negatieve thema’s waarin de gerichtheid op het aardse en het lichamelijke de boventoon voert. Enerzijds zijn dat de thema’s vroomheid en ingetogenheid (hoofdstuk 3) en wijsheid en ervaring (hoofdstuk 4), en anderzijds de thema’s gierigheid en hebzucht (hoofdstuk 5) en lust en ongelijke liefde (hoofdstuk 6). Gebleken is dat deze thema’s voortkomen uit de in hoofdstuk 1 geïntroduceerde klassieke retorische lofzangen (Cicero) en klaagzangen (Aristoteles, Juvenalis en Maximianus) op de ouderdom.

De voorstellingen over vroomheid en ingetogenheid sluiten aan bij het ideaalbeeld van de ouderdom als een levensfase die eindelijk bevrijd is van de drang naar aardse en lichamelijke genoegens. Het ontbreken van de behoefte aan pleziertjes en van lustgevoelens wordt als een plezier op zichzelf beschouwd. Hiervoor in de plaats komen namelijk geestelijke rijpheid, matigheid en aandacht voor God en het hiernamaals. Voorstellingen met oude vrouwen in een biddende houding, met een rozenkrans, een Bijbel of gebedsboek geven uitdrukking aan dit ideaalbeeld, evenals die met oude biddende echtparen, oude mannen met een rozenkrans of oude mannen die daden van barmhartigheid verrichten. Het ideaalbeeld van matigheid en ingetogenheid wordt tevens gebruikt in pendants waarin de ouderdom gecontrasteerd wordt met het stereotiepe beeld van de verwende en rijke jeugd.

In voorstellingen waarin wijsheid en ervaring worden belicht, zijn oude mannen en vrouwen dikwijls raadgevers of vermaners van de onervaren en wispelturige jeugd die (nog) geen matigheid kent. Ook vallen oudere mannen met eervolle ambten of oude geleerden binnen dit thema. Uit lofzangen op de ouderdom blijkt dat lichamelijke gebreken voorwaarden zijn voor geestelijke groei. De geest krijgt pas meer ruimte wanneer het lichaam verzwakt. Bij oude geleerden is het met hun hoge leeftijd samenhangende melancholische temperament bovendien de oorzaak van hun studieuze gedrag. In het geval van oude raadgevers is hun talent te danken aan de grote hoeveelheid levenservaring. Oude mensen beschikken kortom over een van de kardinale deugden, *Prudentia* (Verstandigheid), die wijsheid, voorzichtigheid en vooruitziendheid kan omvatten.

Aan de andere kant van het spectrum staan de verbeeldingen van gierige en hebzuchtige oude mannen en vrouwen die juist alleen maar oog hebben voor aardse zaken. De voorstellingen zijn tekenend voor het nauwe verband dat tussen ouderdom en de hoofdzonde *Avaritia*

(Hebzucht, Gierigheid) werd gelegd. Deze associatie kan op verschillende, met elkaar samenhangende, manieren worden beschouwd en verklaard. Allereerst geven oude vrekken uiting aan het verband tussen fysionomie en morele waardering (lelijk uiterlijk = slecht innerlijk). Voorts speelt de invloed van het (ambivalente) melancholische temperament – dat net als geld wordt gekenmerkt door koude en droogte – en de angst voor armoede op de oude dag een rol. In veel voorstellingen van oude hebzuchtige en gierige figuren komen motieven uit de beeldtradities van *Avaritia* (Hebzucht, Gierigheid), van de ouderdom en de melancholie samen. Vergelijkbare iconografische elementen zijn tevens bij de verbeelding van enkele Bijbelse verhalen, de dodendans of het Gezicht (*Visus*) gebruikt.

Lust, wellust en onkuisheid zijn niet alleen schandelijk, maar ook schadelijk voor oude mensen. Deze moraal, die veelal in emblemen wordt behandeld, is het uitgangspunt voor het vaak spottende en komische karakter van voorstellingen waarin oude mannen en oude vrouwen toch nog hun seksuele behoeftes tonen. De meest voorkomende verbeeldingen zijn die met de ongelijke liefde, waarin het gaat om twee partners met een groot leeftijdsverschil. Hierin is een aantal varianten te onderscheiden, zoals de ‘klassieke’ waarin de oudere met geld een jongere probeert te overhalen. De varianten zonder geld worden meestal gebruikt om de schandelijkheid van de *senex amans* (oude minnaar) in het algemeen te verbeelden.

Wanneer de tweedeling van het ouderdomsbeeld op een moraliserende wijze wordt opgevat, nauw samenhangend met de vroegmoderne manier om goed en slecht via de zondenleer te duiden, kan deze met behulp van het principe van de omgekeerde wereld worden verklaard. De positieve verbeeldingen zijn ideaalbeelden, *exempla*, terwijl de negatieve verbeeldingen tegenbeelden zijn, *exempla contraria*. Beide verbeelden dezelfde moraal, maar op tegengestelde manieren. In zo’n moraliserende context kan de ouderdom en de vergankelijkheid van de figuren enerzijds verwijzen naar innerlijke rust en geestelijke groei of anderzijds symbool staan voor moreel verval. Daarbij valt op dat vooral de negatieve en vaak spottende verbeeldingen over lust en liefde het meest geliefd zijn. Dit heeft niet zijn oorzaak in de alomtegenwoordigheid van de minachting voor oude mensen, maar hangt samen met de aantrekkelijkheid van de verbeelding van de omgekeerde wereld in het algemeen en van lust en bedrog in het bijzonder.

Het polaire beeld van de ouderdom kan daarnaast, en tegelijkertijd, worden geplaatst binnen de levensfasentradities, waarin sprake kan zijn van twee opeenvolgende ouderdomsfasen die het positieve en negatieve ouderdomsbeeld weerspiegelen (hoofdstuk 1, paragraaf 3 en hoofdstuk 2). Opvallend is dat dit negatieve beeld lang niet alleen wordt ingevuld door afkeurenswaardig gedrag van de oude figuren zelf, maar ook door dat van de jongere generatie die weinig respect toont. Bovendien is er in deze verbeeldingen relatief veel aandacht voor de lichamelijke en geestelijke gebreken en het verdriet van de ouderdom, evenals de confrontatie met het geweten. Zulke voorstellingen zijn minder goed in een moraliserend stramien van *exempla* en *exempla contraria* te vatten. Pas wanneer ouderen hun aftakeling gaan compenseren of hun ouderdom gaan ontkennen – terwijl ze soms al letterlijk met een been in het graf staan – vertonen ze laakbaar gedrag dat tegenstrijdig is met het *tempestivitas* principe, dat inhoudt dat iedere levenfase gehouden is aan zijn eigen seizoens- of leeftijdsgebonden eigenschappen.

Vooral wanneer oude mensen het gedrag van jongeren vertonen, zoals in voorstellingen met een *senex amans* (oude minnaar), zijn ze afkeurenswaardig, ongeloofwaardig en niet in de laatste plaats bespottelijk en soms ronduit grappig. Bij voorstellingen van de gierigheid en hebzucht ligt dat iets anders. Het verderfelijke gedrag wordt eerder op een wat serieuze dan op een bespottelijke manier neergezet. Vaak hangt de toon waarmee het verderfelijke gedrag wordt voorgesteld overigens ook nog eens samen met het type prent. Over het algemeen zijn emblemen

serieuzer en moraliserender van aard dan losse prenten en neigen ze minder naar platheid en karikaturen. De positieve verbeeldingen van vroomheid en wijsheid zijn veel vaker – ongeacht het type prent – serieus van aard. Hier dirigeert de thematiek de toon en maakt het type prent minder verschil.

Er is een aantal algemene kenmerken te onderscheiden die binnen alle thema's voorkomen. Allereerst kunnen oude mensen als symbolen van vergankelijkheid, als *vanitas*motieven, fungeren. Verder valt op dat oude mensen vaak in samenhang met jongeren worden beschouwd. De consequentie van het contrasteren van oud en jong is dat zowel de uiterlijke kenmerken van de ouderdom als van de jeugd geaccentueerd worden en hierdoor het *vanitas*effect wordt versterkt. Door het contrast worden beide levensfasen eveneens inhoudelijk gedefinieerd, waarbij het vaak zo is dat een van de twee positief wordt gekarakteriseerd en de ander negatief. De eigenschappen van de jeugd zijn daarbij even stereotiep als die van de ouderdom.

Behalve de relatie tussen oud en jong is ook het verband tussen oud en koud alomtegenwoordig. Hierbij draait het om de analogie tussen ouderdom, de winter en het koude melancholische of flegmatische temperament. Dit komt tot uitdrukking in de versmelting van de iconografie van de winter (warme kleding, vuur, kale boom) en die van de melancholie (hoofd steunend op hand, tafel met geld of boeken) met de iconografie van de ouderdom. De polaire eigenschappen van de winter en de melancholie kunnen daarbij samenvallen met die van de ouderdom. Zo is de winter enerzijds een periode die in het teken staat van verval en depressie, en anderzijds een periode van rust waarin kan worden genoten van de in het verleden vergaarde zaken. De melancholie kan geleerdheid tot gevolg hebben, maar ook gierigheid.

Binnen de voorstellingen is een verschil te zien tussen oude mannen en oude vrouwen. Het blijkt dat ze alle twee zowel positief als negatief worden verbeeld, maar dat de manier waarop verschilt. Dit hangt samen met de verschillende rollen die zij in de publieke en privésfeer spelen en de verschillende verwachtingspatronen. De polaire verhouding tussen de vrome oude vrouw en de wellustige oude vrouw kan samenvallen met het duale en stereotiepe beeld van de vrouw in het algemeen en dat van de oude weduwe in het bijzonder. Voor oude mannen bestaat niet het stereotiepe equivalent van de goede en slechte weduwnaar.

Vroeger was niet alles beter, of slechter. Typerend voor de verbeelding van de ouderdom is juist het dubbele karakter. Voorstellingen van de stereotiepe 'goede' en 'slechte' oudere staan naast elkaar, achter elkaar en tegenover elkaar. Hopelijk vormt dit boek een aanzet om de polaire verbeeldingen van de ouderdom in andere perioden en media op de hier gebruikte manier te interpreteren. De in dit boek gehanteerde interpretatiemethode kan bovendien als uitgangspunt dienen voor de studie naar de verbeelding van andere onderwerpen die gekenmerkt worden door polariteit. Ook daarbij kan het van belang zijn om de samenhang tussen de positieve en negatieve voorstellingen in het oog te houden in plaats van ze eenzijdig te behandelen of alleen de tegenstrijdigheid te benadrukken.